

”הביטו אל צור הצבֹתָם” לדרך לימודם של חטאי ראשונים

ויהי רעב בארץ

בפרשתנו מגיע אברהם אבינו אל שערי הארץ הלא־נודעת שעליה נצטווה, וזוכה לדרך על אדמתה. אמנם לשבת עליה בשלווה לא זכה, שכן מקץ ארבעה פסוקים בלבד מספרת לנו התורה על התרחשות תמוהה, מצערת ובעיקר בלתי צפויה: ”ויהי רעב בארץ”.

רעב זה, שלדברי חכמינו היה ראשון מסוגו בעולם^א, גרם לשרשרת אירועים סבוכה: ראשית עזיבת הארץ והירידה למצרים, ולאחר מכן לקיחתה של שרה אמנו לבית פרעה – לאחר שפעלה כמצוות אברהם והציגה עצמה כמי שאינה אישתו אלא אחותו:

ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה לגור שם כי כבד הרעב בארץ. ויהי כאשר הקריב לבוא מצרימה, ויאמר אל שרי אשתו: הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את, והיה כי יראו אתך המצרים ואמרו אשתו זאת והרגו אתי ואתך יחיו. אמרי נא אחתי את, למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך.

רבותינו הפרשנים חלוקים, לכאורה, בשאלת היחס למעשים אלו. האם אברהם צדק ברדתו מצרימה, או שהיה עליו להיאחז באדמת הארץ המובטחת לו בציפורניו וכנגד כל הסיכויים? האם בקשתו משרה הייתה הוגנת ומוסרית, או שראוי היה יותר לו היה קושר את גורלו בגורלה לטוב או למוטב מתוך ביטחון בישועת ה'?

חשיבות מיוחדת יש להתבוננות מעמיקה בשאלות אלו, שכן בפרשה זו מצאו בעלי ביקורת מסוגים שונים מקום לשלוח את חציהם בדמותו של האדם הגדול בענקים^ב, מתוך ניסיון להנמיכה ולהשפילה לממדים של חטאי אנוש ושפלות אנוכית. מי שהיה בחיר ה', אב המון גויים בכלל ואבי האומה הישראלית בפרט, נחשד בעיניהם על הצלת עצמו במחיר שלומה וטהרתה של אישתו, וגרוע אף מזה – על מזימה להשגת עושר חומרי (“למען ייטב לי בעבורך”) כתוצאה מאותו מעשה קשה ומצער של לקיחת “אחותו” לבית פרעה.

א. ראה להלן, הערה כד.
ב. יהושע יד טו וברש"י שם.

כנגד בעלי הלשון הללו יצא הרד"ק בביאורו לפרשתנו, ובדבריו התייחס באריכות לשאלות הנזכרות לעיל והשיב על כולן. לדבריו, הירידה מן הארץ לא הייתה בשום פנים מעשה של חולשת אמונה או חסרון כוח. נהפוך הוא, היא נמנית בכלל אותם ניסיונות שעליהם אומרת המשנה כי "עשרה ניסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום – ועמד בכולם".

זה טיבם של ניסיונות, שלעולם אין הם זהים זה לזה. אם יש ניסיון הדורש תעצומות כוח של דבקות במשימה בכל מחיר, הנה יש ניסיון מסוג אחר – קשה לא פחות, ואולי אף יותר – הדורש מן האדם לדעת מתי עליו להרפות ולשנות כיוון מבלי להתייאש או לבוא בטרונאי. בלשון הרד"ק:

זה אחד מן הניסיונות שניסה הא-ל את אברהם אבינו ועמד בכולן, ולא הרהר אחר הקב"ה לאמור: אתמול אמר לי "ונברכו בך כל משפחות האדמה", והיום רעב בארץ שאני שוכן בה עד שאצטרך לצאת ממנה אל מקום אחר. אלא הכול מקבל באהבה, ולא הרהר אחר מידותיו של הקב"ה.⁷

הרד"ק מוסיף ומציין שבחירתו של אברהם במצרים כעוגן הצלה ממצוקת הרעב הייתה טבעית, שכן "ברוב [=על פי רוב] במצרים שובע ואפילו יהיה רעב בשאר ארצות, לפי שאינה שותה ממי מטר אלא מממי הנהר", ובוודאי שבשעה שבה קיבל את ההחלטה לעקור (לפי שעה) לארץ זו – לא העלה על דעתו שבכך יכניס את אישתו לסכנה כלשהי. על עובדת כיעורם של בני מצרים, שהיו "אנשים שחורים ומכוערים... ולא הורגלו באישה יפה", למד אברהם רק קרוב לשעת מעשה, כשכבר לא היה יכול לפנות לדרך אחרת.

במצבו זה, מסביר הרד"ק, לא נותר לאברהם אלא לברור לו אחת משתי דרכים: או להיודע אל המצרים כבעלה של אותה אישה יפה, מה שיביא בוודאי להריגתו, או להניח להם לחשוב שהיא אחותו וכך להרוויח מעט זמן שבו יוכל לטכס עצה – כיצד יוכל שניהם לברוח מן הצרה.⁸

ג. אבות ה: ג.

ד. רד"ק לבראשית יב י.

ה. רש"י יב יא.

ו. ראה הסברו של הרד"ק לחשש זה בדבריו שם: "ולא ירא שיאנסו אותה ממנה וישכבו עמה, כי אם יעשו זה פעם אחת לא יעשו פעמים רבות שישכבו אותה לעיניו, כי זה יהיה חמס רב וחמס תמידי לא יסבלו אנשי העולם, אבל להרוג אותו אינו אלא פעם אחת ואחר כך תהיה מופקרת להם בלא חמס, כי לא יהיה לה בעל".

ז. ואכן, יש לציין שמעשיו של אברהם עולים בקנה אחד גם עם ההלכה הפסוקה, שכן אף שגילוי עריות הוא אחד משלוש עבירות חמורות שעליהן "ייהרג ואל יעבור", כאשר מדובר באישה שהיא "קרקע עולם" (משמע: סבילה, ואינה מחויבת ליטול חלק פעיל במעשה האיסור) אין היא צריכה ליהרג כדי שלא

ואמנם, לכאורה ישנה גם דרך שלישית, והיא להיאבק בכל כוחו על אישתו ולסמוך על הקב"ה שהבטיחו על כל ייעודיו הגדולים – שלא יוכלו להתממש אם ימותו בחרבם של המצרים. על כך אומר הרד"ק:

ומזה פחד אברם, ולא סמך על הבטחת הא-ל שהבטיחהו, כי אמר שמא יגרום החטא... וכן ראוי לכל צדיק שלא יסמוך במקום סכנה על הנס וישמור עצמו בכל תחבולה אשר יוכל, ועל זה אמר שלמה: "אשרי אדם מפחד תמיד"^ח, וכן אמרו רבותינו ז"ל שאין ראוי לסמוך על הנס... וכן ראוי לכל צדיק שיעשה כן, ולא יבטח על הנס.

אם כן, לדעת הרד"ק לא זו בלבד שאברהם אבינו ע"ה צדק בכל מעשיו, אלא שאם היה נוהג אחרת היה נחשב לחוטא. אדרבה, במעשיו הורה לנו בבחינת "מעשה אבות סימן לבנים" שאסור ליהודי לסמוך על הנס, ואפילו הוא צדיק מופלג כאברהם, וכי עליו לעשות את כל ההשתדלות על מנת להינצל מן המצוקה שאליה נקלע בדרך הטבע.

כדי לסכור את פי המלעיזים מוסיף הרד"ק ומבהיר את המובן מאליו, שלא הייתה לאברהם אבינו ע"ה שום כוונה להפיק טובה גשמית כלשהי מאותו מעשה. ואף אם בסופו של דבר כך סיבבה יד ה', שהרי נאמר "ולאברם היטיב בעבורה" –

הוא לא נתכוון לכך, חלילה לו שיתכבד בקלונה, כי קלונה יהיה קלונו^ט, והטובה ההיא שהיטיב לו פרעה לא ישרה בעיניו ולא היה מקבלה לולי שהיה בארצו והיה מפחד ממנו אם יעשה דבר שלא ברצונו, שהרי ממלך סדום לא רצה לקבל ממון אף-עלפי שהציל את שלו, כי טוב עין היה ומסתפק במה שנתן לו הא-ל, וממון רב היה לו.

מנגד, ככל שדברי הרד"ק מתיישבים על השכל ומתקבלים על הלב, כך תמהים אנו על דברי הרמב"ן בפרשה זו, שבהם מצאו אותם מבקרים למיניהם אילן גדול להיתלות בו:

ודע, כי אברהם אבינו חָטָא חָטָא גדול בשגגה, שהביא אישתו הצדקת במכשול עוון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אישתו ואת כל אשר לו, כי יש באלוקים כוח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה בתחילה

תיבעל. ראה רמ"א יו"ד קנז: א ע"פ הגמרא בסנהדרין עד, ב, וראה תוספות שם ד"ה והא אסתר, ובירור הלכה שם.

ח. משלי כח יד.

ט. זוהי ההשקפה הזוגית האמיתית, המופיעה אצל אבותינו הקדושים. אין העמדה של "אני", "חיי" ו"כבודי" אל מול "את", "חייך" ו"כבודך", אלא תפיסה של "את ואני" כיחידה שלמה אחת. כבודך הוא כבודי, וחייך הם חיי. וכדברי חז"ל: "והמכבדה – יותר מגופו" (יבמות סב, ב).

מפני הרעב – עוון אשר חטא, כי האלוקים ברעב יפדנו ממוות, ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה, במקום המשפט שמה הרשע והחטא.

הדברים קשים. יש מי שיאמר שאין זו אלא מחלוקת פרשנים, כמוה כמחלוקות רבות אחרות בפירוש פסוקי התורה. אך יראי ה' לא יוכלו לפטור מחלוקת כה קוטבית הנוגעת הן ביסודות האמונה (אין סומכין על הנס) והן בהערכת דמותו של אברהם אבינו עליו השלום באמירה שטחית כל כך.

אמת, אין זו המחלוקת הנוקבת היחידה שנחלקו בה חכמי ישראל בעניינים העומדים ברומו של עולם, אולם עדיין יש להתפלא מניין לו לרמב"ן לבקר את אברהם ולפרש את חטאו כשאר הדבר מוכרח מתוך הכתובים – שהרי קרוב ומתקבל על הדעת להסבירם כשיטת הרד"ק.

לצד אחר, אין לומר גם שדברי הרמב"ן נובעים מתוך אי הסכמתו ליסודם האמוני של דברי הרד"ק – האיסור לסמוך על הנס – שהרי הוא עצמו הזכיר יסוד זה בכמה מקומות בדבריו.

ועל כולנה קשים דברי המהר"ל^א, שכתב על הרמב"ן ש"כבר הקשו עליו קושיות עד שנעקר פירושו מכול וכול", ובראש אותן קושיות הזכיר שגם אם נקבל את הטענה שתכניתו של אברהם להינצל באמירת "אחתי את" של שרה הייתה "חטא גדול בשגגה", כיצד נסביר את העובדה שאברהם לא הסתפק ב"מעידה" חד־פעמית זו אלא חזר עליה בשנית בשבתו בגרר^ב, ואף את יצחק בנו אנו מוצאים לימים כשהוא נוקט באותה דרך עצמה!^ג

מחלוקת ולימודה

באחת מאיגרותיו מורה לנו מרן הרב זצ"ל דרך בנתיבות לימודן של מחלוקות מעין אלו, וכך כתב:

כלל גדול אומר לכבודו, שההשקפה היותר מאירה בענייני אמונות ודעות, כמו בכל עניינים נשגבים, היא לצאת מהחוג הצר, שבו נמצאים שיטות מחלוקות, הצוררות

י. ראה למשל בעניין תיבת נח, שביאר הרמב"ן שהיה מן הצורך לעשותה גדולה למרות שבלאו הכי התרחש בה נס של מעט המחזיק את המרובה, וזאת על מנת "למעט בנס, כי כן הדרך בכל הנסים שבתורה או בנביאים לעשותם מה שביד אדם לעשות, והשאר יהיה בידי שמים" (בראשית ו יט, ד"ה "מכל בשר"). וכן בפרשת המרגלים, שם פירש שבעצם השליחות לא היה משום חטא, שכן שליחת מרגלים היא "עצה הגונה בכל כובשי ארצות... ועל כן היה טוב בעיני משה, כי הכתוב לא יסמוך בכל מעשיו על הנס, אבל יצווה בנלחמים להיחלץ ולהישמר ולארו"ב" (במדבר יג ב, ד"ה "שלח לך").

יא. גבורות ה', פרק ט.

יב. ראה בראשית כ ג: "ויאמר אברהם אל שרה אשתו אחתי הוא, וישלח אבימלך מלך גרר ויקח את שרה".

יג. ראה שם כו ו-ז: "וישב יצחק בגרר, וישאלו אנשי המקום לאשתו ויאמר אחתי הוא".

זו את זו ומבטלות אלו את אלו, ולבוא עד מרום הפסגה שמשם נשקפות כל הדעות בשורשן, איך שכולן עולות למקום אחד, ורק שינוי תנאים באורחות החיים ובמצב הנפשות הוא המחלק ביניהן. והחוקר המיושב, המשתמש בשכל ישר מצורף לרגש בהיר ונכון, ידע איך להוקיר כל דבר בערכו ואיך לשלב כל הדעות במצב כזה, שכל אחת תשלים את החיסרון שיש בחברתה, אפילו במקום שהן נראות כחולקות זו על זו.

זאת היא ההשקפה העליונה, הנובעת מההכרה האלוקית האמיתית: "הכולל הכול וכוללם יחד"⁷. וצריך בזהירות לחלק בין הצעה כוללת זאת, שהיא יודעת להעמיק אל חקר כל אחת מהדעות, ולהוקיר כל רגש כפי עומק שיווי, ובין הסבלנות הקרה, הבאה מתוך מה שאין העולם הרוחני תופס מקום בנפש. זאת האחרונה מוכרחת היא לסגת אחור מפני האורה וברק החיים, והראשונה תגדל ותפרח תמיד במעלה יותר גדולה, עד אשר תימלא הארץ דעה את ד', שאז "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדש"⁸, ועם מילוי העושר המדעי והרחבת כל שיטה לפרטיה יהיה גדול כוח השלום המקורי המאגד את כולם.⁹

בנידון דידן, נדמה שהן "השכל הישר" והן "הרגש הבהיר והנכון" מרחיקים אותנו מלהבין את היחס שבין דברי הרמב"ן והרד"ק כמחלוקת קוטבית ודורשים מאתנו להביט עליהם באותו מבט מאחד וכולל. השכל הישר מוכיח מתוך דברי הרמב"ן במקומות אחרים שאין הוא חלוק על יסוד דברי הרד"ק, ואף מצביע על כך שפשטי המקראות אינם מכריחים אותו להטיל דופי באבינו אברהם, והרגש הבהיר והנכון אינו מוכן לקבל מחלוקת קוטבית בעניין יסודי כל-כך בין שניים מרועינו, שמפיהם אנו חיים ואת מימיהם אנו שותים.

ישנם, אמנם, אנשים שאינם מבינים כלל על מה המהומה. מבחינתם אפשרי לסבול כל מחלוקת בכל עניין, וככל שהתמיהה תגדל היא תיושב במשפט "אלו ואלו דברי אלקים חיים" (כיום מכנים שיטה זו בשם 'הכלה', 'פלורליזם' וכיוצא באלו). אך הרב זצ"ל מכנה אנשים אלו בביטויים קשים מאוד, ומתאר אותם כבעלי "סבלנות קרה, הבאה מתוך מה שאין העולם הרוחני תופס מקום בנפש". מי שלדידו אין זה משנה כל-כך אם מותר או אסור לסמוך על הנס, אם אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה או עמד בניסיון בגבורה, אינו יכול להבין טעמי תורה לעומקם.

יד. פיוט "האוחז ביד מידת משפט", מתוך תפילת יום הכיפורים.

טו. ישעיהו יא ט.

טז. איגרות ראי"ה ח"א, איגרת עט.

מתוך כך, אין לנו אלא לאחוז בדרך שמציע בפנינו הרב זצ"ל: "לצאת מהחוג הצר, שבו נמצאים שיטות מחולקות, הצוררות זו את זו ומבטלות אלו את אלו, ולבוא עד מרום הפסגה שמשם נשקפות כל הדעות בשורשן, איך שכולן עולות למקום אחד, ורק שינוי תנאים באורחות החיים ובמצב הנפשות הוא המחלק ביניהן".

מתוך גישה זו ננסה לדקדק בדברי הרמב"ן ולהוכיח שאין הם ניתנים להילמד כפשוטם.

תורת היחיד ותורת המנהיג

אם נעיין שנית בדברי הרמב"ן, נמצא שלבד מכל תמיהותינו על תוכנם אין אנו מבינים גם את דרך סידורם – שכן הקדים את המאוחר: תחילה פירש את עניינו של אותו "חטא גדול" שחטא אברהם בעניינה של שרה, ורק לאחר מכן שב לעסוק בחטא עזיבת הארץ, שקדם לו.

לבד מזאת, על אותו החטא האחרון כתב הרמב"ן שנענש אברהם בגזירת הגלות שנגזרה על זרעו בארץ מצרים, ואילו על חטאו באמירת "אחתי את" לא נענש כלל¹⁷. גם דבר זה מצריך עיון, שכן על פניו אין אנו מבינים מהו הגורם המחלק בין שני החטאים – מחייב בזה ופותר בזה.

אם כן, נעיין בדברי הרמב"ן כסדרם. ראשית נשאל – מה דינו של היוצא את הארץ מפני הרעב?

כך פסק הרמב"ם:

אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אישה או להציל מיד הגויים – ויחזור לארץ. וכן יוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחוצה לארץ אסור, אלא אם כן חזק שם הרעב עד שנעשה שווה דינר חיטין בשני דינרין. במה דברים אמורים? בשהיו המעות מצויות והפרות ביוקר. אבל אם היו הפרות בזול ולא ימצא מעות ולא במה ישתכר ואבדה פרוטה מן הכיס, יצא לכל מקום שימצא בו ריווח. ואף על פי שמותר לצאת, אינה מידת חסידות, שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו, ומפני צרה גדולה יצאו, ונתחייבו כליה למקום.¹⁸

ונשאלת השאלה: וכי אדם שאינו מנהיג בעצמו מידת חסידות, דינו מיתה? האם אפשר להתיר את היציאה מהארץ ובאותה נשימה לגזור מיתה על הפועל לפי היתר זה? ומדוע באמת נתחייבו מחלון וכליון, שיצאו מפני צרה גדולה, כליה למקום?

יז. ואף שבדברי הרמב"ן מבואר ש"מעשה אבות סימן לבנים", וכנגד מחשבתו של אברהם להניח לשרה להילקח אל בית פרעה הייתה מזימה מצרית להוציא את בנות ישראל מתחת יד הוריהן (וזה משמעות הכתוב "וכל הבת תחיון" – שמות א כב), הרי בסופו של דבר לא יצא הדבר לפועל – ואם כן אין כאן עונש. יח. רמב"ם, הלכות מלכים ה: ט, וראה בבא־בֵּתרא צא, א.

אלא שאדם מן השורה לחוד, ומנהיג בעל עמדה ציבורית לחוד. אין אנו רשאים לשפוט אדם הממלט נפשו מפני סכנת מוות מן הארץ לחוצה-לארץ, אך ממנהיגי ישראל יש לנו דרישות גבוהות יותר. כשם שהקברניט הוא האחרון לעזוב את ספינתו הטובעת, כך אין לקבל מצב שבו ראשי העם ובעלי השררה – "שני גדולי הדור" – עוסקים בהצלת עצמם ומשאירים את החזית לאחריהם.

על-פי יסוד זה נוכל להבין גם את שיטת הרמב"ן. המעייין בדבריו ימצא שקודם ביאורו לשני חטאי אברהם הוא מקדים יסוד גדול, החוזר ובא לאחר מכן בפירושו לכל ספר בראשית:

אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בעניין אברהם, יצחק ויעקב, והוא עניין גדול הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה, ואמרו: כל מה שאירע לאבות סימן לבנים... לא נפל דבר מכל מאורע האב שלא יהיה בבנים.^ט

אם אמנם מעשה אבות סימן לבנים לדורות עולם, כי אז מובן מדוע דן הרמב"ן את אברהם כאיש ציבור וכמנהיגה של אומה שלמה – וזאת אף שטרם זכה אפילו לראות לעצמו זרע. אדם כאברהם – אומר הרמב"ן – כל צעדיו ומעשיו נשקלים בערך הנצח, ואסור היה לו להניח מקום לשום חולשה באחיותו בארץ נחלתו, ואפילו מפני הרעב.^ב מי יודע, שמא בזמן

ט. רמב"ן לבראשית יב ו-ז.

כ. ואכן, מצאנו דוגמאות רבות בדברי רבותינו הראשונים המוכיחות שמאנשים גדולים אנו מצפים לנהוג על פי נורמות אחרות מאלו של המון העם. בספר חסידים (אות מה) מובא שבשעה שהייתה לדוד שעת הכושר להרוג את שאול בתוך המערה, מעיקר הדין היה הדבר מותר לו – מדין "הבא להורג השכם להורגו". אמנם אף-על-פי כן לא רצה דוד לעשות זאת, מפני ששקל את נזק הפרטי בערך ההסתכלות הכללית: "אמר, אם אהרגנו מפני תקנתי היא תקלה לכל ישראל, שייאספו עליהם גויים ויילחמו בם. מוטב שאיהרג, ואל יבוא תקלה על ידי" (שם). ודוגמה נוספת מובאת שם ממרדכי, ש"לא קם ולא זע" מפני המן (אסתר ה ט) אף שעל-פי שורת הדין הותר לו לעשות כן, ומדוע? "אמר: אם אקום מפניו ישתחוו הכול לעבודה-זרה, מוטב שיהרגוני ואל תבוא תקלה על ידי". כלומר, מרדכי הבין שאם הוא כמנהיג שאמור להוות דוגמה ומופת יעמוד בפני המן, כי אז העם עלול ללכת צעד אחד קדימה ולהשתחוות לו – ובכך לעבוד עבודה זרה ממש. משום כך הוא מסכן עצמו אף שכאדם פרטי אינו מחויב בדבר.

בדומה לכך כתב בתשובות הרא"ש (כלל ד, אות יא) שאע"פ שמהגמרא בברכות (ח, א) נראה שיש מעלה להתפלל במקום שבו לומדים תורה אפילו בלא מניין, מכל מקום להלכה אין לנהוג כן: "וטוב להתפלל עם הציבור בעשרה, זמן תורה לחוד וזמן תפילה לחוד, וגם אין תורתנו כל כך אומנותנו... וגם אם אין ת"ח מתפלל עם הציבור ילמדו אחרים קל וחומר ממנו ולא יחושו על התפילה כלל ונמצאו בתי כנסיות בטלות כי הם לא ידונוהו לכך זכות לומר שהוא עוסק בלימודו".

וכן כתב בפלא יועץ בערך תלמידי חכמים: "ויזהרו [תלמידי חכמים] מאוד מאוד מכל צד נדנדו איסור, ובפרט בפני עמי הארץ צריך להחמיר ולהתקדש במותר לו ולאסור את המותר, על דרך שאמרו (ברכות יט, א) 'אדם חשוב שאני', המעט שרואים ההם שמקלים, יוסיפו להקל באיסורים כהנה וכהנה".

מן הזמנים עתידיים הדורות הבאים להתבונן במעשיו, וללמוד ממנו שאהבת הארץ והכאת השורש בה הן מצוות שניתן לדחותן מפני נסיבות קשות אלו ואחרות.

מתוך כך יתברר לנו גם מפני מה נענש על חטאו זה, בעוד על חטאו כלפי שרה לא נענש. יש לשים לב לכך שהרמב"ן מגדיר את החטא הזה כ"חטא גדול בשגגה", ומהי השגגה? האם לא היה אברהם מודע למעשיו? נראה לבאר שבביטוי שגגה מתכוון הרמב"ן לומר שהאשמה על המצב הקשה שנוצר מוטלת על כתפיו של אברהם, מאחר ואם היה עומד בתפקידו מלכתחילה ודבק בשיבת הארץ – מתוך ביטחון בה' "שיציל אותו ואת אישתו ואת כל אשר לו, כי יש באלוקים כוח לעזור ולהציל" – לא היה בא לכלל ניסיון זה שפקד אותו במצרים. אך מכיוון שכבר בא לידי כך, הרי הדרך שבה נקט אינה פגומה מצד עצמה ועל כן אין הוא נענש עליה.

בכך יתורצו כל קושיותינו, שכן אמנם אין הרמב"ן חלוק על יסודו של הרד"ק באיסור ההסתמכות על הנס, אלא שתורה אחת לו כלפי יהודי פשוט ותורה אחרת כלפי מנהיג בישראל, וביותר כשמדובר באבי האומה.

כמו כן, לא ייפלא כיצד חוזר אברהם על חטאו גם בעת שבתו בגרר, ומדוע גם יצחק מאמץ את דרכו, ובשני המקרים אין הדבר נחשב להם לחטא. זאת מאחר ודרך הפעולה של "אחתי את" הייתה אכן הדרך שבה היו רוב בני אדם נוהגים בנסיבות קשות מעין אלו, ויש לומר שגם חובת ההשתדלות מורה לנהוג כך, ובגרר – שהיא בתוך תחומה של ארץ ישראל – אין כל חשבון אחר המטיל צל על מעשיהם של אברהם ויצחק. כאמור, אם הייתה אשמה באברהם על אמירת "אחתי את", הרי זה בשל הירידה מהארץ שגרמה לו להגיע לידי כך מלכתחילה, סדר מאורעות שהרמב"ן רואה בו "עבירה גוררת עבירה".

ומכאן יש להדגיש: יש הנתלים ברמב"ן כבעל הגישה הביקורתית, שהרשה לעצמו להתבונן במבט "מפוכח" בדמותו של אברהם אבינו, ורואים עצמם כ"תלמידיו" בשעה שהם הולכים מחיל אל חיל ומיישמים זאת גם כלפי ראובן, דוד, ועוד ועוד. אך המניע הפנימי של הרמב"ן היה הפוך לחלוטין: הרמב"ן מתבונן על אברהם אבינו במבט כה נשגב, עד שאין הוא יכול לפטור אותו מן הביקורת על שנהג בניסיון הרעב כעיקר הדין ולא כמידת חסידות. דווקא הענקת דמותו של אברהם היא שהניעה את הרמב"ן לדקדק עמו כחוט השערה, ואותו "חטא גדול" שעליו הוא תופסו אכן גדול הוא כחוט השערה בערכו של אדם רגיל.

עוד ראה דברי מרן הרב זצ"ל (עין־אי"ה שבת א: סא): "שלא על [האדם] עצמו אנו צריכים לדון... כי אם על הערך שיכולה פרצה שיוצאת מאדם חשוב לפעול על החוג הקרוב לו, ויותר מה שתוכל לתפוס גם ישרים ותמימי לב".

לאור כל זאת נמצאו דברי מרן הרב זצ"ל מאירים, שכן אין בדברי הרמב"ן והרד"ק לא מחלוקת הלכתית, לא מחלוקת אמונית ואף לא שוני מהותי בדרך שבה ניגשו להבנת דמותו ונוהגו של אברהם אבינו. אין כאן אלא "שינוי תנאים באורחות החיים ובמצב הנפשות", וכל אחת מן הדעות "משלימה את החיסרון שיש בחברתה" דווקא באותו מקום "שהן נראות כחולקות זו על זו".

הרד"ק התבונן במעשיו של אברהם מנקודת המבט של התא המשפחתי הפרטי, והמעין בדבריו ימצא שהדגיש את כובד האחריות שהייתה מוטלת עליו כמי שהיה מטופל במחנה של נפשות רבות. במסגרת זו גרס שאותו "מעשה אבות סימן לבנים" שניתן ללמוד מפרשה זו, הוא עד כמה צריך האדם לקחת אחריות על גורלו ועל גורלם של התלויים בו, ולא להשליך עצמו על הנס.

למסקנה זו מסכים גם הרמב"ן, אלא שהוא בפירושו התבונן על דמותו של אברהם כמנהיג וכמניח יסודות האומה, ומשום כך ראה לנכון לציין את נקודת החולשה שהופיעה במעשיו ולהראות כיצד השפיעה על ישראל בדורות הבאים. זאת, כדי ללמוד גם מרגעי המשבר והרפיון לקח שיביא לתיקונם בעתיד^{כא}.

כעת ניתן להבין ללא קושי ש"אלו ואלו דברי אלקים חיים". אברהם של ההווה חייב לעשות השתדלות על מנת להציל את משפחתו, ואילו אברהם – המנהיג העתידי – חייב להיאחז בארץ ויהי מה, ולשים מבטחו בה'. אין כאן אישיות מפוצלת, אלא אדם אחד המהלך בשני עולמות ולפיכך שייכים לגביו הביקורת והשבח גם יחד^{כב}.

פְּתָנָאִי

בשולי הדברים, ראוי להעיר שאם קל הדבר בעיני אחדים לפטור מחלוקת ראשונים מבלי להיזקק לדרך עיונו של מרן הרב זצ"ל – השואפת להיחלץ מהחוג הצר שבו מקום הניגוד

כא. דוגמה מאלפת להתנהגות של מנהיג בשעת קושי ניתן למצוא במסופר אודות בעל פאת-השולחן, רבי ישראל משקלוב זצ"ל תלמיד הגר"א, שעלה עם תלמידיו לארץ לפני כמאתיים שנה. קשיים רבים ליוו את התבססותם של ר' ישראל ותלמידיו בארץ, ובהקדמה לספרו הוא מתאר את מות אישתו, הוריו, חתנו ושבעת ילדיו, רובם ממגפה שהשתוללה אז בארץ. לחצים כבדים הופעלו עליו שישבו בראש תלמידיו לגלות, אך הם לא שעו אליהם ונאחזו בארץ במסירות נפש. אין ספק שר' ישראל ראה עצמו לא כאדם פרטי אלא כמנהיג שיבת ציון המתחדשת, שחייב לשמש דוגמה ומופת ואינו יכול לברוח מן המשימה הקשה של יישוב הארץ. ואכן, הוא ותלמידיו הם המודל למסירות הנפש של הציונות המתחדשת בעת התחייה, והתשתית להנהגתו מבוססת על דברי הרמב"ן.

כב. כהמחשה ל"פרדוקס" זה ניתן לציין סיפורים רבים בתולדות צה"ל, אודות חיילים ומפקדים ש"הצילו את השעה" כשהפעילו שיקול דעת עצמאי תחת אש ופעלו כנגד הפקודות שקיבלו. לאחר מעשה, בשוך הקרבות, קיבלו הללו גם עיכוב בדרגה וגם עיטור כבוד.

והסתירה שבין הדעות השונות, ולבוא עד מרום הפסגה שממנו ניתן לראות כיצד עולות כל הדעות למקום אחד – הרי קשה הרבה יותר לומר זאת ביחס למחלוקת תנאים. והנה, בדברי חז"ל המובאים בזהר הקדוש ניתן למצוא מקור לכל אחת מן השיטות^{כג}. הרד"ק סבר כדעת רבי אבא:

אמר רבי אבא: כל כך למה אזדמן ליה לאברהם ולמאי אצטריך? אלא בגין לגדלא שמייה דאברהם ושרה בעלמא, דאפילו במצרים דאינון חרשי עלמא, ולא הווה יכול בר נש לאשתזיב מנייהו, אתגדל אברהם ואסתליק לעילא. הדא הוא דכתיב: "ויעל אברם ממצרים"^{כד}.

ואילו הרמב"ן סבר כדעת רבי יהודה:

אמר רבי יהודה: תא חזי, כיוון דנחת אברהם למצרים בלא רשו אשתעבידו בנוי במצרים ארבע מאה שנין, דהא כתיב "וירד אברם מצרימה" ולא כתיב "רד מצרים", ואצטער כל ההוא ליליא בגינה דשרה.^{כה}

וכאמור, כל אחת מן הדעות משלימה את מה שהחסירה חברתה:

מדברי הרמב"ן אנו לומדים כיצד ללכת ברוח דברי הנביא: "הביטו אל צור חֲצַבְתֶּם ואל מקבת בור נְקַרְתֶּם, הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם"^{כו}. כאשר אנו מתבוננים בדמותו של אדם כאברהם אבינו, ראש וראשון ל"ראשונים בני מלאכים"^{כז}, עלינו לדעת להגביה את מבטנו אל על. כך בשעות הגבורה והחוזק, וכך גם בשעות החולשה והקושי.

כג. ומכאן תוספת חזוק לזהירות מפני הגישה הביקורתית כלפי גדולינו. מעבר לכך שאין אנו ראויים אפילו לאחוז בשיפולי גלימתו של הרמב"ן, אביהם של ישראל (ראה שו"ת שאגת אריה, סימן יד), וכל שכן להעז לאחוז במידת התוכחה שנקט בפירושו כלפי אברהם אבינו, הרי שגם דבריו לא נאמרו מדעת עצמו – אלא על-פי דבריהם של חכמינו הקדושים.

כד. זוהר ח"א פב, א. תרגום (ע"פ פירוש המתוק־מדבש): אמר רבי אבא: כל עניין ירידתו של אברהם למצרים ולקייחת שרה לפרעה, למה נזדמן לאברהם ולמה נצרך לכך? כי הלא ודאי היה בכל זה כוונה עליונה. אלא כדי לגדל שמם של אברהם ושרה בעולם, לקיים מה שאמר לו הקב"ה "ואגדלה שמך". שאפילו במצרים, שהיו המכשפים היותר גדולים שבעולם ושום אדם לא היה יכול להינצל מהם, גם שם נתגדל אברהם ועלה למעלה [רוצה לומר: שרמה קרנו על-ידי שלא הצליחו להרע לו כלום, וגם קנה שם שלמות, כי שם נצרך ויצא מזוקק שבעתיים באמונה שלמה וברורה].

וראה גם בפרקי דר"א, פרק כו: "עשרה ניסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולן... ניסיון הרביעי, מיום שנבראו שמים וארץ לא בא רעב אלא בימי אברהם, ולא בכל הארצות אלא בארץ כנען בלבד, לנסותו ולהורידו למצרים, שנאמר: 'ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה'".

כה. שם פא, ב. תרגום: אמר רבי יהודה: בוא וראה, כיוון שירד אברהם למצרים בלא רשות נענש שנשתעבדו בניו במצרים ארבע מאות שנה... ועוד נענש שנצטער כל אותו הלילה בשביל שרה.

כו. ישעיהו נא א-ב.

כז. ראה שבת קיב, ב.

מגדולתו של אברהם נלמד לדעת גם מי אנו, בני ישראל, ומה ענייננו, ונדע לתבוע גם מעצמנו – "מתי יגיעו מעשיי למעשה אברהם, יצחק ויעקב"^{כח}.

מאיך, מדברי הרד"ק אנו לומדים יסוד חשוב לדורות: שהביטחון בהבטחת הגאולה אינו מתערער לנוכח עיכובים תמוהים או אף נסיגות מכאיבות. אמת, לעתים אין הדברים מתקדמים במסלול שבו היינו מצפים שיתקדמו, ועם זאת עלינו להישמר מן הייאוש ולהמשיך להשתדל מתוך ביטחון ואמונה שהגאולה בוא תבוא – גם אם בדרך שונה מכפי שחשבנו. דעת הרד"ק מצילה אותנו מפני מצבים שבהם האדם נוטה לשבת בחיבוק ידיים ולהתעטף באיצטלה של ביטחון בה', ומזכירה שיש גם עת להשתדלות פעילה – וגם בדרך זו מסובב ה' יתברך את בוא הגאולה.